

РОЗДІЛ II

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ СУДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

- 2.1. *Загальний огляд історії судоустрою українських земель Великого князівства Литовського і класифікація видів судів.*
- 2.2. *Система державних судів до судової реформи 1564-1566 рр.*
 - 2.2.1. *Центральний суд.*
 - 2.2.2. *Регіональні суди.*
 - 2.2.3. *Доменіальні суди.*
- 2.3. *Система державних судів у пореформений період і формування судової влади на українських землях.*
 - 2.3.1. *Судова реформа 1564-1566 рр.*
 - 2.3.2. *Земські суди.*
 - 2.3.3. *Гродські суди.*
 - 2.3.4. *Підкоморські суди.*

2.1. Загальний огляд історії судоустрою українських земель Великого князівства Литовського і класифікація видів судів

В історії розвитку судоустрою українських земель Великого князівства Литовського вважаємо за можливе виділити три етапи. Перший охоплює період від другої пол. XIV до поч. 70-х рр. XV ст., тобто від входження Київщини, Волині і Поділля до складу Великого князівства Литовського до скасування удільної системи у князівстві. Протягом цього періоду суспільне і державне життя князівства було подібним до суспільного і державного життя Київської Русі⁹⁷. Достатніх документальних даних про судоустрій цих часів не збереглося. Однак із текстів Руської Правди і Уставів князів Володимира і Ярослава випливає, що в Київській Русі існували суд великого князя, суди його намісників, вотчинні суди, суди верви, церковні суди⁹⁸. У документах

⁹⁷ Ефименко А.Я. – История украинского народа. – С. 113.

⁹⁸ Российское законодательство X-XX веков. – Т. 1. – С. 66, 67, 69, 170; Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут. – С. 7.

XV ст. є вказівки на існування цих видів судів у Литовсько-Руській державі⁹⁹, отже, висновок щодо запозичення Великим князівством Литовським судової системи Київської Русі і зберігання її протягом названого періоду вважаємо очевидним.

Наступний етап припадає на останню третину XV – 60-ті рр. XVI ст., тобто від ліквідації удільної системи і утворення централізованої держави до судової реформи 1564-1566 рр. Протягом цього періоду ранньофеодальна монархія трансформується у станово-представницьку, інтенсифікується процес консолідації станів. У судоустрої Великого князівства Литовського відбуваються якісні зміни. Виникає низка нових видів судів, зокрема, третейські, суди для іногородців, суди в містах з магдебурзьким правом, зростає кількість доменіальних судів; великі князі практикують передачу суду комісарам, маршалку, Пани-Раді; подібним чином воєводи і старости доручають право суду своїм намісникам. Серед дослідників немає одностайності стосовно визначення причин такої передачі. Ф. Леонтович звернув увагу на те, що третейські, доменіальні суди, суди для іногородців і суди в містах з магдебурзьким правом були становими судами, і дійшов висновку, що передача державною владою права суду окремим верствам або особам була наслідком станового розшарування суспільства¹⁰⁰. М. Максимейко і В. Антонович пов'язували виникнення вказаних видів судів з прагненням влади звільнитися від надмірного обсягу справ, які вважалися другорядними порівняно із справами військовими¹⁰¹. А. Пашук вважав, що третейські та доменіальні суди утворилися внаслідок польських впливів¹⁰². На нашу думку, чинників, які зумовили процес виникнення нових видів судів, було декілька. Основна причина передачі державною владою права суду магнатам і шляхті (у третейських і доменіальних судах), міщанам (у судах міст-магдебургій), етнорелігійним меншинам (суди для іновірців), окремим особам (доручення великим князем суду комісарам, маршалку, Пани-Раді) полягала в тому, що об'єктивні умови державного існування Великого князівства Литовського в XIV – першій пол. XVI ст. зумовили підпорядкованість внутрішньої політики держави її зовнішній політиці.

⁹⁹ Судебник Казимира (1468) / Отв. ред. А. Тила. – С. 28; Грамоти XV ст. – С. 123; Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 18.

¹⁰⁰ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут. – С. 24.

¹⁰¹ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 9.

¹⁰² Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII століттях. – С. 34, 26.

Напружена зовнішньополітична ситуація диктувала необхідність постійного підтримання військової готовності князівства і головна увага уряду мусила бути зосередженою на військових справах і безпосередньо пов'язаних із ними фінансових; всі ж інші, у тому числі і судова, посідали другорядні місця. Іншу причину вбачаємо у тому, що в XV ст. посилилася корпоративність суспільства і виникнення станових судів було закономірним. Певну роль відіграв і притаманний феодальному праву пріоритет приватного права над публічним.

Визначимо ще одну причину, яка, на нашу думку, є однією з найістотніших. Як у ранньофеодальній, так і в станово-представницькій монархії судова функція влади поглиналася адміністративною, отже, у державі була відсутня судова влада як окрема владна гілка. Спеціальних судових установ до судової реформи 1564-1566 рр. у державі не було, суд і судочинство не відігравали помітної ролі в державному житті князівства і не впливали на внутрішню, а тим більше на зовнішню державну політику. Відправлення суду об'єктивно було скоріше джерелом прибутку, ніж засобом забезпечення порядку в державі або впливовим владним чинником.

Третій етап розвитку судоустрою Великого князівства Литовського і, зокрема, на його українських землях, розпочався із проведенням судової реформи 1564-1566 рр. Він пов'язаний із скасуванням судів воєвод, старост і їхніх намісників і впровадженням принципово нових видів судів – земських, гродських і підкоморських. На нашу думку, саме судова реформа започаткувала формування окремої судової влади в Литовсько-Руській державі.

Система судоустрою Великого князівства Литовського протягом довгого часу розглядалась як низка різноманітних судів, пов'язаних між собою більшою чи меншою мірою. Спроби скласифікувати суди були здійснені лише протягом останніх років, хоча ще М. Ясинський говорив про державні (великокнязівський і його різновиди, суд воєвод, старост і намісників), приватні і станові суди (копні, полюбовні, панські, або вотчинні, і міські)¹⁰³. С. Кудін виділяє суди державні (великокнязівський, або господарський, маршалковий, асесорський, комісарський, суд Панів-Ради) і спеціальні (міські, доменіальні, духовні, копні)¹⁰⁴. Така класифікація є новою і оригінальною, однак

¹⁰³ Ясинский М. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып.1. – С.18.

¹⁰⁴ Кудін С. Державні суди Литовсько-Руської доби // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 41. – С. 2; Кудін С. Спеціальні суди Литовсько-Руської держави // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 42. – С. 2; Кудін С. Судова система українських земель у XVI – I половині XVII ст. // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 43. – С. 2.

до неї не включені третейські і полюбовні суди, а також суди для іновірців. Зауважимо, що термін “спеціальні” стосовно названих судів не є точним. Звичайно спеціальними кваліфікуються суди, які розглядають специфічні справи, отже, такими, на нашу думку, можна вважати лише духовні суди церкви (вони розглядали здебільшого сімейні справи) і згадані С. Кудіним серед міських судів цехові суди (розглядали справи, які виникали в процесі виробництва). На жаль, автор не вказав, який критерій був ним покладений в основу такої класифікації, що, очевидно, зумовилось обмеженим обсягом публікацій.

П. Музиченко наводить іншу класифікацію судів. За його концепцією, суди поділялися на центральні (великокнязівський, або господарський суд з його різновидами, Головний Литовський Трибунал і Луцький Трибунал), місцеві (копні, домініальні, обласні, земські, гродські, підкоморські і міські), спеціальні (церковні, гетьманський суд, цехові, ярмаркові, суди над іновірцями, каптуровий суд, полюбовні, або приятельські, козацькі суди)¹⁰⁵. Дослідник включив до класифікації всі суди, які діяли на українських землях у XIV-XVI ст., – і у Великому князівстві Литовському, і в Речі Посполитій.

З огляду на множинність можливих критеріїв, можна навести різні класифікації судів Великого князівства Литовського. Відразу зауважимо, що внаслідок проведення судової реформи 1564-1566 рр, суди намісників було замінено на земські, гродські і підкоморські суди.

За ієрархічністю суди поділяються на центральні і місцеві. До центральних можна віднести суд великого князя (із різновидами), до місцевих – решту судів.

У державі діяли литовсько-руське право (писане і звичаєве), іноземне (німецьке, волоське), канонічне, право етнорелігійних груп (іудейське, мусульманське, вірменське). За походженням права, яким керувалися у судах, останні можна поділити на суди литовсько-руського права (великокнязівський, суди намісників, копні, домініальні, третейські), суди магдебургій, церковні суди, суди для іновірців.

За колом підсудних справ суди поділялися на суди загальної юрисдикції (великокнязівський, суди намісників, домініальні, копні, суди магдебургій, третейські) і спеціальної юрисдикції (церковні, цехові).

За колом підсудних осіб можна виділити загальні (великокнязівський, суди намісників, третейські, копні) і станові суди (церковний, домініальний, суди магдебургій, суди для іновірців).

¹⁰⁵ Музиченко П., Ковальова С., Долматова Н., Крумаленко М., Єфремова Н. Суд і судочинство на українських землях XIV-XVI століть.

За суб'єктом-ініціатором створення виділялися суди, створені за ініціативою населення (третейські, копні, суди для іновірців) і створені державою (великокнязівський, суди намісників, церковні, доменіальні, суди магдебургій).

За принципом формування суди поділялися на виборні (копні, суди магдебургій, третейські, суди для іновірців) і такі, що призначалися (великокнязівський із різновидами, суди намісників, доменіальні, церковні).

За обсягом компетенції розрізняємо загальнодержавні (суд великого князя, намісників, церковні) і локальні (доменіальні, копні, суди магдебургій, суди для іновірців).

Розрізнялися суди першої ланки і апеляційні. Традиційно апеляційною інстанцією був суд великого князя; пізніше гродський суд став апеляційною інстанцією для копних судів і судів для іновірців.

За часом виникнення існували традиційні суди, які склалися ще у Київській Русі (копні, великого князя, намісників, церковні) і нові (доменіальні, суди магдебургій, третейські, суди для іновірців; після судової реформи 1564-1566 рр. – суди земські, гродські та підкоморські).

За характером права, якими керувалися суди, розрізнялися суди світські (великокнязівський, доменіальні, суди намісників, магдебурзькі, копні, третейські) і духовні (церковні, суди для іновірців).

За повноваженнями особи, яка відправляла судочинство, виділимо суди основні і делегованого судочинства (відбувалися за дорученням особи, якій належало право суду, – різновиди великокнязівського суду, суду намісника).

Хоча важко заперечувати системність судів Великого князівства Литовського, ясно, що єдину всеохоплюючу їхню класифікацію здійснити неможливо. Для феодальної держави було характерним те, що судова система в ній складалася стихійно. Наслідком цього стала невпорядкованість судоустрою, переплетіння компетенції судів, можливість альтернативного вибору суду для сторін. Нові суди виникали по мірі необхідності або у зв'язку з появою нових явищ у державі (пореформені – земські, гродські, підкоморські, а також суди доменіальні, третейські, магдебурзькі), не завжди вписувалися у вже існуючу систему.

Усвідомлюючи відносність будь-якої класифікації, автор пропонує поділити суди за ступенем участі влади в роботі судів і за принципами підсудності, виділивши суди державні та недержавні – ті, що знаходилися в руках адміністрації, і незалежні від державної влади.

До **державних судів** Великого князівства Литовського належали:

1. Центральний суд:

- суд великого князя (господаря);
- суди за його дорученням:
 - суд Панів-Ради;
 - суд маршалка;
 - маршалківський суд;
 - комісарський суд.

2. Регіональні суди:

- суд воєвод, старост, намісників;
- суд за їхнім дорученням: суди намісників воєвод і старост.

3. Доменіальні суди.

До **недержавних судів** належали:

- церковні суди;
- суди в містах з магдебурзьким правом;
- третейські та полюбовні суди;
- копні суди;
- суди для іновірців.

Визначимо, що через відсутність судової влади до проведення судової реформи 1564-1566 рр. державні і недержавні суди були не досить чітко розмежовані: по-перше, і в державних, і в недержавних судах судили особи, які отримували на це право від великого князя і не були професіоналами, від них навіть не вимагалось обов'язкового знання права; по-друге, як недержавні, так і державні суди не були постійно діючими установами, а відправляли правосуддя лише у разі потреби; по-третє, і державні, і недержавні суди у більшості випадків мусили керуватися спочатку звичаєвим, а згодом – писаним загальнодержавним правом, а канонічне і магдебурзьке право, якими мали керуватися церковні суди і суди магдебургій, в українських землях були значною мірою модифіковані під впливом місцевого права¹⁰⁶; нарешті, сторони, могли на будь-якій стадії процесу перенести справу з недержавного суду до центрального державного суду (крім селян та мешканців магдебургій) і мали можливість альтернативного вибору суду.

Однак існували принципи, на наш погляд, відмінності: у державних судах правосуддя відправляли посадові особи, які були представниками державної адміністрації, отже, вони несли безпосередню відповідальність перед владою; підсудність державним судам

¹⁰⁶ Кистяковский А. Права, по которым судится малороссийский народ. – С. 148.

визначалась за територіальним принципом, недержавним – за становим або за станово-територіальним. Окрім того, держава залишила за собою право контролю над недержавними судами. Так, апеляційною інстанцією для духовних, третейських судів, судів магдебургій був центральний державний суд; місцеві державні суди (гродські) певною мірою контролювали діяльність копних судів і судів для іновірівців.

Як вказувалося вище, незважаючи на другорядне становище суду і судочинства, у Литовсько-Руській державі судова система зазнавала розвитку. Еволюція судової системи зумовлювалася еволюцією державного, правового та суспільного життя і була відбитком вказаних процесів. Ще однією істотною відмінністю між державними і недержавними судами була неоднакова можливість для влади втручатись у їхню діяльність. Вплив на перші відбувався безпосередньо і, таким чином, зміни в їхньому устрої, компетенції і функціонуванні були санкціоновані “зверху” і відбувалися швидше, ніж у недержавних судах. Отже, найбільш наочною еволюція виявилася в системі державних судів. Після судової реформи 1564-1566 рр. у системі **державних судів** відбулись якісні зміни, і вона набула такого вигляду:

- суд великого князя і його різновиди;
- земський суд;
- гродський суд;
- підкоморський суд;
- доменіальний суд.

Зміни в структурі державних судів поглибили відмінності між державними і недержавними судами і розпочали процес формування на українських землях судової влади.

Що стосується недержавних судів, то можливості впливу влади на їхній устрій та функціонування значно обмежувалися, насамперед, звичаєм. Еволюція вказаних судів відбувалася досить повільно і торкалася виключно деяких їхніх окремих рис і особливостей, структура ж їх лишалась незмінною. Тому недержавні суди не утворили певної системи, а залишалися, скоріше, низкою станово-територіальних судів. Однак, зміни в них відбувалися “знизу”, з ініціативи самого населення (щоправда, переважно суспільної верхівки), отже, на нашу думку, функціонування саме недержавних судів сприяло ефективнішому подоланню правового нігілізму, формуванню певної поваги та інтересу до права і до суду. Таким чином, діяльність недержавних судів зробила свій певний внесок у формування в князівстві судової влади.